

'UN CERTAIN HOLANDOIS'

‘Un certain Holandois’

Coornhert en de vragen van zijn tijd

Onder redactie van
Jaap Gruppelaar & Jürgen Pieters

met bijdragen van
Ruben Buys, Jaap Gruppelaar,
Paul Juffermans, Jürgen Pieters,
Julie Rogiest, Jeroen Vandommele
& Stijn Bussels en Gerlof Verwey



Hilversum
Verloren
2014

In de *Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* (BDN) verschijnen publicaties op het gebied van de geschiedenis van het (religieuze, filosofische en artistieke) non-conformisme van circa 1350 tot onze tijd. De BDN omvat een reeks tekstedities en een reeks studies over belangrijke non-conformistische auteurs. De publicaties van de BDN verschijnen bij Uitgeverij Verloren (Hilversum) als uitgaven van de Coornhert Stichting, onder redactionele verantwoordelijkheid van het Coornhert Centrum. Voor meer informatie verwijzen wij u graag naar www.coornhertstichting.nl.

ISBN 978-90-8704-451-0

© 2014 Jaap Gruppelaar en Jürgen Pieters & Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak: TAT Zetwerk, Utrecht
Omslagontwerp: Frederike Bouten, Utrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

- Jaap Gruppelaar & Jürgen Pieters – Inleiding · 7
- Gerlof Verwey – Hoe zag Coornhert zichzelf? De idee van de *paideia Christi* als matrix van zijn zelfinterpretatie · 13
- Ruben Buys – In de ban van de ‘Duytsche Theologus’. Spiritualisme en Coornherts ‘redelijke’ ethiek · 35
- Jürgen Pieters – Coornhert en Calvijn over Job. De lijdzaamheid van de vrije mens versus de almacht van de afwezige God · 55
- Jaap Gruppelaar – Perfectisme en onthechting. De wellevenskunst van Coornhert · 75
- Paul Juffermans – Coornhert en Spinoza. Een wereld van verschil · 107
- Julie Rogiest – *Gouvernementalité* en discipline in de Nederlanden. Een foucauldiaanse analyse van Coornherts *Boeventucht* (1587) · 125
- Jeroen Vandommele & Stijn Bussels – “Cooplieden die rechtveerdich handelen eenpaer”. Coornhert en het zestiende-eeuwse Antwerpen over handel en rijkdom · 143
- Persoonsnamenregister · 167
- Over de auteurs · 173
- Bibliotheca Dissidentium Neerlandicorum* · 177

Inleiding

In 1586 verscheen van de hand van D.V. Coornhert (1522–1590) het ethische traktaat *Zedekunst dat is wellevenskunste*. Dit werk staat bekend als de eerste ethica in een volkstaal. Coornhert schreef de *Zedekunst* toen hij 63 jaar oud was. Het was niet zijn laatste boek, maar toch de kroon op het omvangrijke werk dat hij in de voorgaande decennia voortbracht. Coornhert was een auteur met een zeer breed werkerterrein: letterkunde, theologie, filosofie. Ook werkte hij als vertaler van klassieke en eigentijdse werken. Daarnaast schreef hij veel over de politieke en maatschappelijke actualiteit. In al zijn werken is zijn ethische grondhouding en stellingname duidelijk aanwezig, in zijn *Zedekunst* systematiseert hij zijn ethiek.

De bijdragen aan deze bundel werden in een eerste versie gepresenteerd op een studiebijeenkomst die plaatsvond op 17 en 18 juni 2011 in Gent. De organisatie ervan was in handen van de Coornhert Stichting en de Gentse *Group for Early Modern Studies* (GEMS), waarbinnen tussen 2008 en 2012 een onderzoeksproject liep over Coornherts *Zedekunst*. Op deze studiebijeenkomst was de aandacht met name gericht op de *Zedekunst*. Ten behoeve van deze bundel werden de lezingen herwerkt.

Door zijn keuze voor de volkstaal heeft Coornhert nooit een Europees podium bereikt. Maar hij stond met zijn ethische visie op de verhouding van het individu tot God en de samenleving zeker niet alleen. Hij maakte deel uit van een beweging die haar wortels had in de Nederlanden (erasmianisme) en in andere landen van Europa (spiritualisme, neostoïcisme). Door zijn principieel pleidooi voor volledige godsdienstvrijheid was hij in eigen land omstreden. Coornherts strijd tegen calvinistische leerstukken, met name de leer van erfzonde en predestinatie, maakte hem bij de gereformeerden gehaat. Ook buiten de landsgrenzen klonk kritiek. Bekend is de reactie van Calvijn op Coornherts stellingname. De hoofdtitel van deze bundel houdt een verwijzing in naar de ondertitel van een pamflet uit 1562 waarin Calvijn Coornhert in het vizier neemt. De volledige titel van het schotschrift — *Contre la secte phantastique et furieuse*

des libertins qui se nomment spirituelz. Response à un certain holandois — geeft al aan waar de tekst over gaat. Volgens Calvijn is Coornhert een ‘libertijn’, iemand die onder het mom van de religie waanzinnige denkbeelden de wereld instuurt die niet anders dan goddeloos kunnen worden genoemd.

Un certain hollandais — De titel van deze bundel impliceert niet dat enkel de verhouding van Coornhert en het calvinisme aan bod komt. Deze titel moet in bredere, zelfs metaforische zin worden begrepen. De sturende idee achter de bundel is dat we Coornhert en via hem de vragen van zijn tijd beter kunnen begrijpen door zijn werk te confronteren met werk van anderen, werk van voorgangers en tijdgenoten waarop hij direct of indirect antwoordt of werk van latere auteurs vanwaaruit bezien het eigenaardige van Coornhert in het oog springt. Tot de eerste categorie behoren religieuze en wijsgerige tradities waaraan hij kerngedachten van zijn ethiek ontleende (het stoïcisme, de ‘paideia Christi’-gedachte van de Griekse kerkvaders, maar even goed de ‘Theologia Deutsch’), tot de tweede latere en zelfs hedendaagse filosofen als Spinoza en Michel Foucault. Het werk van die laatste (vooral dan zijn denken over de vroegmoderne ‘gouvernementalité’) fungeerde als zoeklicht bij het Gentse project over de *Zedekunst*.

Coornhert raakte duidelijk aan vele ‘tere plekken’ van zijn tijd. Het is de bedoeling van deze bundel om ons beeld van de zestiende eeuw nader te onderzoeken, meer bepaald: Hoe kunnen we via Coornhert zicht krijgen op de geboortepijnen van het moderne Europa. Wat is het belang van zijn werk voor het begrijpen van die tijd? Uiteraard is ook de interpretatie van Coornherts ethiek onderwerp van debat: was hij rationalist, spiritualist, of beide?

Gerlof Verwey probeert in zijn bijdrage iets te zeggen over de figuur van zelfinterpretatie die besloten ligt in het werk van Coornhert. Daarbij gaat het er niet om hoe Coornhert zijn (individuele) *zelf*beeld construeerde — iets waarvoor, bij afwezigheid van sporen van expliciete zelfreflectie, nauwelijks aanknopingspunten te vinden zijn — maar om een reconstructie van zijn *mens*beeld. De auteur betoogt dat het in alle geschriften van Coornhert vooronderstelde heilspedagogische streven inderdaad een heel bepaald, normatief geladen mensbeeld verraadt, te weten het beeld van de mens als *imitator Christi paedagogi*. Het is een mensbeeld dat voor Coornhert een religieus-ethische verbintelijkheid heeft. De idee van de *paideia Christi* zoals die door de Griekse kerkvaders voor het eerst gearticuleerd werd blijkt aldus de matrix van Coornherts zelfinterpretatie te zijn.

Ruben Buys behandelt Coornherts liefde voor het spiritualisme. Al op z'n twintigste, toen Coornhert hofmeester van Reinoud van Brederode werd, kwam hij in aanraking met auteurs uit de spiritualistische traditie. Later maakte hij ook kennis met de *Theologia Deutsch*, een tekst die zijn lievelingstekst zou worden. Coornhert las de 'Duytsche Theologus' meerdere keren per jaar en zegt nergens "meer Godlijcker waerheys ende stichtinghe" te hebben gevonden. Dit artikel behandelt de parallellen die Coornherts moraalfilosofische werk vertoont met concepten en thema's in de *Theologia Deutsch*. Het maakt eerst een analyse van het mens- en wereldbeeld dat in de *Theologia Deutsch* te vinden is. Vervolgens wordt Coornherts antropologische en moraalfilosofische positie daartegen afgezet, zodat enkele belangrijke overeenkomsten en verschillen zichtbaar worden. Ook laat het zien hoe Coornhert elementen uit de *Theologia Deutsch* aanpast aan een visie die de spiritualistische 'goddelijke vonk' gelijkstelt aan de menselijke rede.

In zijn bijdrage gaat Jürgen Pieters nader in op het beeld dat Coornhert en Calvijn hebben van de Bijbelse held Job. Pieters toont aan dat voor Coornhert Job een icoon is van het mensbeeld dat hij in zijn *Zedekunst* en in de meeste van zijn overige publicaties uitdraagt: de lijdzame mens die op grond van een zelf gekozen redelijkheid datgene verdraagt wat God voor hem heeft voorzien. De Job die in Calvijns preken over het Bijbelboek centraal staat is dan weer kenmerkend voor het mensbeeld dat de Geneefse Hervormer vooral in zijn *Institutiones* heeft verwoord: Job is hier een toonbeeld van de mens die in de afwezigheid van God op zijn geloof steunt. Niet de gelijkmoedigheid, de redelijkheid en de vrije wil staan bij Calvijn centraal, maar het onwankelbare geloof in de juistheid van Gods doen en laten.

Jaap Gruppelaar biedt in zijn bijdrage een interpretatie van de *Zedekunst*. Hij stelt dat Coornhert zich in zijn politieke geschriften sterk maakt voor godsdienstvrijheid, religievrede en tolerantie en een eind wil maken aan de godsdienststrijd en burgeroorlog. In de *Zedekunst* (een van zijn laatste werken) lijkt hij echter zijn moeizame strijd voor verdraagzaamheid en rechtvaardigheid te staken en zich in dankbare lijdzaamheid onvoorwaardelijk over te geven aan de 'heilsame kastijdingen' van de rechtvaardige God. Hoe komt de altijd strijdbare Coornhert tot zijn lofprijzing van lijdzaamheid, gehoorzaamheid, onthechting en overgave? Heeft de oude Coornhert er ten leste vrede mee dat het tussen mensen almaar oorlog is?

De bijdrage is als volgt opgebouwd. Eerst schetst Gruppelaar een beeld van de jaren '80, rampjaren die Coornhert doen wanhopen aan een

goede afloop van de opstand en aan de haalbaarheid van zijn christelijk samenlevingsideaal. Vervolgens is het de vraag of de *Zedekunst* met zijn nadruk op lijdzaamheid, net als Lipsius' *De constantia*, een filosofie voor slechte tijden is en of de *Zedekunst* wel past bij het politieke engagement van Coornhert. Daarna behandelt Gruppelaar het stoïsche programma van de *Zedekunst*, waarbij hij wil aantonen dat Coornhert: 1. de rede niet ziet als een zelfstandig vermogen, maar als een eigenschap van de scheppingsorde; 2. het wellevens ziet als een kunst, dus als een vaardigheid die men zich door inspanning, onderwijs en oefening eigen kan maken, dat het daarbij echter niet gaat om menselijke zelfverwerkelijking, maar om zelf-overstijging en ont-eigening, ascese en godservaring; 3. de godservaring ziet als een *affectief* totaalperspectief: de wereld is door God *liefdevol* ingericht; en 4. die Godsliefde in de naastenliefde weerspiegeld ziet.

Paul Juffermans bespreekt in zijn bijdrage een aantal verschillen en overeenkomsten tussen Coornherts *Zedekunst* en Spinozas *Ethica*. Deze verschillen en overeenkomsten worden in verband gebracht met de uiteenlopende historische context waarin beide geschriften tot stand kwamen. Zo ademt Spinoza's *Ethica* de geest van de moderne tijd, waarin de opkomst van de natuurwetenschap en de wiskundige manier van denken model staan voor de filosofie, terwijl deze geest nog geheel ontbreekt in Coornherts *Zedekunst*. Ook wijst Juffermans op het verschil in houding ten aanzien van het klassiek-filosofische erfgoed. Terwijl Coornhert nog op een onproblematische manier uit dit erfgoed (met name de Stoa) kon putten, is dit voor een denker als Spinoza niet meer mogelijk, gezien de traditiebreuk die zich vanaf Descartes heeft voltrokken. Tot slot wordt erop gewezen dat de overeenkomsten tussen beider 'zedekunsten' met name moeten worden gezocht op het vlak van de praktische uitwerkingen.

Julie Rogiest onderzoekt in haar bijdrage mogelijkheden voor een waardevolle dialoog tussen Foucault en Coornhert. Deze dialoog was ook het onderwerp van haar proefschrift (Universiteit Gent, 2013) en was toen toegespitst op de *Zedekunst* (1585) van Coornhert.

Nu richt zij zich op *Boeventucht ofte Middelen tot mindering der schadelijke Ledigh-gangers* (1587). Het doel daarbij blijft om het historische corpus van Coornherts tekst in deze vergelijking centraal te plaatsen en niet zozeer om een overzicht te bieden van de complexe ontstaansgeschiedenis van Foucaults denken. Zodoende hoopt zij binnen de Neerlandistiek een voorzet te geven tot een diepgaander reflectie op de meerwaarde van ideeënhistorische concepten zoals met name Foucaults

gouvernementaliteit-begrip voor het historisch literatuurwetenschappelijk onderzoek.

Ook Stijn Bussels en Jeroen Vandommele maken gebruik van Foucaults *gouvernementaliteit*-begrip. Zij gaan in hun bijdrage dieper in op Coornherts koopmansethiek. Gedurende zijn leven heeft Coornhert zich regelmatig beziggehouden met vragen over ethiek in de handel. Zelf afkomstig uit een Amsterdams koopmansgeslacht ging het onderwerp hem na aan het hart. Drie werken van de hand van Coornhert, *Comedie vande Rijckeman*, *Recht Ghebruyck ende Misbruyck van tijdlycke Have* en *De Coopman*, worden onderzocht met als centrale vraag het ethische gebruik van winstbrenghen door vermogende kooplieden. De werken van Coornhert worden vervolgens geplaatst in de context van Antwerpen, op dat moment dé handelsmetropool van de Nederlanden. Coornherts economisch-ethische gedachtegoed kwam namelijk niet zomaar uit de lucht vallen. Hij gaat juist in dialoog met geschriften uit het Antwerpse intellectuele milieu, waar vragen werden gesteld over de sociaal-ethische implicaties van het opkomend handelskapitalisme. Aan de hand van Foucaults analyse van het gouvernementele denken proberen Bussels en Vandommele duidelijk te maken hoe de handelaar bij Coornhert een individuele verantwoordelijkheid aangemeten krijgt in functie van het algemeen maatschappelijk belang.

Redactie

In de slotredactie van de bijdragen hebben wij niet volstreekte redactionele uniformiteit nagestreefd. Wij hebben ieders taalgebruik en werkwijze zo veel mogelijk gerespecteerd. De voetnoten en bibliografische verwijzingen zijn geharmoniseerd.

Dankwoord

Op deze plaats willen wij de Coornhert Stichting en de Universiteit Gent, met name de Gentse Group for Early Modern Studies, bedanken voor hun steun aan de organisatie van de studiebijeenkomst en de publicatie van deze Coornhert-studies. Prof. dr. Mirjam van Veen en dr. Arie-Jan Gelderblom danken wij voor hun grondige en kritische lectuur van de bijdragen. Ook danken wij TAT Zetwerk in de persoon van Laurie Meijers voor de deskundige opmaak van onze teksten en onze

uitgever (Verloren, Hilversum) in de persoon van Thys VerLoren van Themaat en Anja van Leusden voor de publicatie van onze Coornhert-studies.

Jaap Gruppelaar & Jürgen Pieters
8 januari 2014

GERLOF VERWEY

Hoe zag Coornhert zichzelf?

De idee van de *paideia Christi* als
matrix van zijn zelfinterpretatie¹

Inleiding

Deze bijdrage gaat over Coornherts zelfbegrip of zelfinterpretatie. Zelfinterpretatie is een term die, mede door de hedendaagse dominantie van de angelsaksische filosofie, op de achtergrond is geraakt, evenals termen zoals zelfbegrip, *Selbstverständnis*, zelfreflectie, zelfbezinning en zelfkennis die tot dezelfde familie behoren. Hoewel de problematiek van het bewustzijn *c.q.* zelfbewustzijn met name in de hedendaagse cognitiefilosofie een *hot issue* is en een levendige belangstelling voor de problematiek van de persoonlijke identiteit in de *philosophy of mind* niet valt te ontkennen, zijn er heel wat (vooral angelsaksische) filosofen, voor wie de met deze termen aangeduide familie van begrippen hoogst verdacht is en een ‘achterhaalde’ filosofie vertegenwoordigt. Dergelijke begrippen roepen nog te veel associaties op met de negentiende- en vroeg-twintigste-eeuwse bewustzijnsfilosofie, de speculatief-idealistische van Hegel en/of de fenomenologische van Husserl, om daar anders dan met een boog omheen te lopen. Zo zijn het vooral continentaal-filosofisch georiënteerde denkers, zoals H.-G. Gadamer, J. Habermas en Ch. Taylor in wie die traditie nog doorwerkt en het geheiligde factum van het zelfbewustzijn het patina van een geliefd en gekoesterd verleden heeft behouden. Voor veel van de nu toonaangevende filosofen (en wetenschappers) echter is het subject van dat (zelf)bewustzijn, het zelf, niet meer een vanzelfsprekend gegeven dat primair door reflectie gekend, begrepen, geïnterpreteerd kan worden. Om kort te gaan, over het geheel genomen lijkt —

1 Met hartelijke dank aan prof. dr. Jaap van Belzen (UvA), mevr. dr. Anneke Fleurkens, mr. dr. Jaap Gruppelaar, dr. Monica Meijnsing (UvT), prof. dr. Jürgen Pieters (UG, België) en mevr. prof. dr. Mirjam van Veen (VU) voor hun kritische opmerkingen, aanvullingen en suggesties.

zeker in de sociale wetenschappen — de gedachte te leven dat, na eeuwen van zelfbedrog, het zelf definitief ontmaskerd is als een (sociale) constructie.

Hoe komt zo'n constructie tot stand? En wie is de constructeur? Daarover bestaan in filosofie en wetenschap verschillende opvattingen. Ik ga daar niet verder op in, maar beperk me ertoe één wetenschapper te noemen die met zijn publicaties in de jaren 1960/1970 furore maakte en tot op heden actueel is gebleven. Het was de socioloog Ervin Goffman die met zijn begrip van de *zelfpresentatie* als een van de eersten een antwoord op bovengenoemde vragen gaf. Het zelf komt tot stand in een complexe interactie van personen en wijzelf zijn in dat interactieve proces de constructeur van dat (ons) zelf.² Zo begon de spectaculaire opmars van het begrip van de zelfpresentatie tot de status van een grondbegrip in het hedendaagse denken over communicatieve interactie.

Ruim dertig jaar later zou, voorzover ik kan nagaan los van Goffman en mede onder invloed van de filosofie van Michel Foucault, een verwant begrip, te weten dat van de zelfvorming of *self-fashioning*, de aandacht trekken, maar nu vanuit literatuur- en cultuurwetenschappelijke gezichtshoek en toegespitst op de Engelse renaissance: ik doel op het boek van Stephen Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare* (1980). *Self-fashioning* staat daarin — zoals eerder *self-presentation* bij Goffman — in de eerste plaats voor een proces van sociale interactie. Het is gericht op de vorming van een (sociale) identiteit, een *persona*. Het beschrijft een proces van aanpassing, conformering, socialisering ten behoeve van het sociale, politieke overleven van het individu. Met andere woorden: *self-fashioning* is een instrument om zichzelf sociaal te handhaven.³

Dat met de aandacht voor de thematiek van de *self-fashioning* juist de renaissance in beeld kwam is niet toevallig: associëren we toch van oudsher⁴ de renaissance met grote persoonlijkheden die op spectaculaire wijze carrière gemaakt hebben, historische actoren van wie met recht gezegd kan worden dat zij in belangrijke mate de architecten van hun eigen sociaal-politieke tegenwoordigheid, de constructeurs van hun eigen *persona* zijn geweest. Die renaissance is echter niet louter

2 E. Goffman, *The Presentation of Self in Everyday Life*, Harmondsworth 1971 [1959].

3 S. Greenblatt, *Renaissance Self-Fashioning. From More to Shakespeare*, Chicago/Londen 2005 [1980].

4 Op zijn minst sinds J. Burckhardts baanbrekende werk *Die Kultur der Renaissance in Italien* (1860).